

УДК 81'221.22

ЗАСОБИ НЕВЕРБАЛЬНОГО КОДУ У ВИРАЖЕННІ СМЕРТНОГО ГРІХА «ГОРДИНЯ» (НА МАТЕРІАЛІ ХРИСТИЯНСЬКОГО РЕЛІГІЙНОГО ДИСКУРСУ)

Ясіновська О.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено невербальному представленню смертних гріхів у християнському релігійному дискурсі. На матеріалі значного об'єму текстів екзегетів Церкви виявлено засоби невербального коду в концептуалізації гордині. Проаналізовано міміку, жести, пози, ходу, голосові сигнали та ін. Зроблено висновки про відповідність поглядів християнських авторів результатам сучасних досліджень у ділянці невербальної комунікації. Накреслено перспективи подальшого вивчення смертного гріха гординя.

Ключові слова: смертні гріхи, гординя, християнський релігійний дискурс, невербальні знаки, міміка, погляд, жести, пози, хода, голосові сигнали.

У сучасній гуманітаристиці значний дослідницький інтерес викликає проблема невербальної концептуалізації емоцій, яка привертає увагу фахівців у різних ділянках знання як *продуктивніший і точніший, порівняно з вербальним*, спосіб передачі інформації про внутрішній світ особистості і характер її взаємодії з іншими людьми.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз численних праць, починаючи від найдавніших, присвячених спеціальному вивченню зв'язку емоцій і їх «тілесних проявів», показує, що до цього питання можна підійти з різних ракурсів. Дослідники XVIII–XIX ст., окрім констатації такого зв'язку, скеровували зусилля, серед іншого, на встановлення напрямку впливу: чи то внутрішні стани виявляють вплив на невербальну поведінку людей, чи то навпаки. Зокрема, Й. Лафатер пов'язував різнобічний внутрішній досвід осіб із особливостями їх зовнішності, вважаючи, що інтелектуальні та моральні якості залежать від форми і вигляду частин тіла [19]. Спостереження за вираженням багатьох внутрішніх станів невербальними засобами містяться у працях Г. Дюшена [11], Л.-П. Грасіоле [16], Дж. Кліленда [8]. На ширшому джерельному матеріалі, з урахуванням напрацювань попередників, цю проблему розглядав Ч. Дарвін, який стверджував, що вираження емоцій за допомогою зовнішніх реакцій тіла є результатом внутрішніх переживань людини [10]. В. Джеймс дотримувався протилежної думки, вважаючи, що тілесні прояви є активним джерелом і безпосередньою причиною внутрішніх емоційних переживань [18]. Учених цього періоду цікавили також питання, пов'язані з біологічною першопричиною вираження емоцій, психологічною природою процесу виникнення емоційних станів людини, ступенем їх залежності від зовнішніх впливів, універсальністю невербальних проявів емоцій та ін.

Більш фахово і з ширшого ракурсу згадані та інші проблеми стали розглядатися у працях учених XX–XXI ст. Завдяки утвердженню і розвитку невербальної комунікації як самостійного напрямку, а також внескові в неї фізіологів, фізіогномістів, психологів, лінгвістів (В. Біркенбіл, А. Вежбицька, С. Данкен, Е. Діттман, П. Екман, К. Ізард, Дж. Кассел, М. Кнапп, М. Коццоліно, Г. Крейдлін, Г. Льюїс, Д. МакНіл, А. Мейрабі-

ан, К. Пайк, Р. Потапова, Д. Фіске, В. Фрізен, Е. Холл і ін.), більшість із яких, зауважимо, дотримуються дарвінівського погляду на співвідношення почуттів і їх виявів за допомогою знаків тіла, невербальні аспекти людської поведінки вважаються визначальним чинником у ситуації комунікативного взаємовпливу мовців [20, с. 43; 2, с. 40].

Серед найважливіших проблем, які розглядаються сьогодні, є: осмислення способів невербальної поведінки та її вплив на взаємодію людей; співвідношення вербального і невербального кодів у процесі комунікації; виявлення прихованих смислів знаків тіла різної природи (жестів, міміки, поз, ходи та ін.), які заміщують або супроводжують вербальні знаки; розпізнавання за мовними і немовними знаками психоемоційних станів людей. При вирішенні згаданих проблем матеріалом дослідження обираються різнобічні джерела: візуальні спостереження, лексикографічні праці (словники тлумачні, енциклопедичні, жестів), усні й писемні тексти різних жанрів і стилів. Попри чималі здобутки у згаданих ділянках, багато питань ще потребують висвітлення. Зокрема, **недостатньо уваги приділено** вивченню засобів невербального коду при вияві емоційних станів у релігійному дискурсі, чому й присвячено дане дослідження.

Формулювання цілей статті. Об'єктом вивчення є мовне представлення невербальних знаків при вираженні смертного гріха гординя у християнському релігійному дискурсі. Завдання статті полягає у виявленні комплексу невербальних сигналів, що їх давні християнські автори пов'язували зі згаданим емоційним станом, а також у встановленні відповідності їх уявлень сучасному трактуванню знаків мови тіла. Основним матеріалом дослідження стали твори отців Церкви III–VII ст. (Кипріяна Карфагенського, Антонія Великого, Єфрема Сирина, Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського, Євагрія Понтіського, Йоана Золотоустого, Ніла Синайського, Аврелія Августина, Йоана Касіяна, Исидора Пелусіотського, Доротей, Йоана Ліствичника, Теодора Студита), а також деяких пізніших християнських авторів (Симеона Нового Богослова, Николая Кавасили, Теофана Затворника, Ігнатія (Брянчанінова), Феофана Самітника, Паїсія Святогорця). Ілюстративний матеріал наводиться у перекладі сучасною українською мовою.

Виклад основного матеріалу. У групі антиципностей морально-етичної системи християнства гордині відведено центральне місце з огляду на специфіку цього гріха, що скеровується не тільки проти людей, а й проти самого Бога. Як результат, вона очолює список смертних гріхів – порушень Божого закону, які ведуть до загибелі душі. Звідси закономірно, що починаючи від найдавніших творів християнських екзегетів, гординя одержує різко негативну оцінку як найшкідливіший, найогидніший і руйнівний для людини гріх, за який вона може й не одержати Божого прощення: *І Богові, і людям ненависна гординя* (Єфр); *Усі гріхи мерзотні перед Богом, але з усіх наймерзотніший – гордість серця* (Ант); *Гординя... річ дуже негодна Богові і в моральному житті найбільш шкідлива* (Феоф); *Гординя є знаком низького розуму і неблагородної душі* (Золот); *Мерзотними й ненависними називає Бог тих, котрі мріють про себе, які в зверхності та гордості поводяться зарозуміло* (Кипр) та багато ін.

Враховуючи небезпеку гордині, християнські письменники закликали ретельніше придивлятися до її ознак як у собі, так і в інших, що, на їхню думку, до снаги не тільки Богові, здатному бачити гордовитого здалеку (*Високий-бо ти, Господи, і смиренного бачиш, і гордого візнаєш здалеку* (Август)), а й кожній без винятку людині: *Невсипущо слідкуй оком душі своєї за гордістю, бо нема нічого згубнішого від цієї пристрасті* (Ліств). Виробити в собі такі компетенції можна, спостерігаючи за поведінкою опанованих гординою людей, адже, як стверджує Йоан Касіян, саме *«з дій зовнішньої людини... пізнається стан внутрішньої»* (Кас). Подібні (зауважимо, доволі сучасні!) твердження висловлювали й інші отці Церкви, пор.: (1) *Ознакою пристрастей, які діють у душі, буває якесь промовлене слово, або тілом вчинений рух* (Євагр), що розмірковували також над питаннями: (2) *Як ознаки пристрастей відбиваються в тілі? Як поділяються почуття і як через них розум розмовляє із зовнішнім і приймає в себе внутрішнє?* (ГрБогосл), див. (14), (24). Усе це вказує, що вони враховували вагомість знаків тіла при вияві емотивних станів, які переживає людина. Ба більше, принаймні деякі отці Церкви розглядали невербальні знаки як засоби комунікації, що за інформативністю не поступаються вербальній мові, див. (1).

Отже, звернемося до конкретних невербальних сигналів, що їх християнські письменники вважали знаками вияву гордині і звертали до них, щоб, як це метафорично обґрунтував Касіян, (3) *«знати, за якими ознаками можна вгадати і розрізнити її, щоб оголені і виведені назовні коріння цієї пристрасті, ясно зрозумілі і розглянуті, зручніше можна було вирвати або уникнути. Бо тоді можна від смертоносної звороби цілком ухилитися, коли проти її згубного запалення і шкідливих нападів приймається завчасна пересторога, коли, дізнаючись попередні прикмети, завбачливо, прозріливо своєю розсудливістю попереджуємо її»* (Кас).

Аналіз невербальних знаків розпочнемо з мімічних виразів обличчя, яке за спостереженням невербалістів є місцем симптоматичного вираження почуттів, внутрішнього стану людини і міжсо-

бистісних відношень. Як і жести рук та ніг, обличчя з його мімічними рухами виконує ряд важливих функцій, серед яких, окрім комунікативної і соціальної (регулятивної), є також емотивна [1, с. 165]. Обличчя вважається «органом емоцій», зокрема, на тій підставі, що воно дає найважливіші підказки, реагуючи миттєво, часто – неусвідомлено, демонструючи настанови, настрої, міркування, які людина хотіла б приховати [15]. Це багатосигнальна, багатofункційна система комплексних реакцій, що здатна на неймовірну гнучкість і точність [13]. З іншого боку, люди спроможні контролювати рухи лица, намірено приховуючи свої справжні почуття [3, с. 69]. Цікаво, що ті й ті особливості – здатність обличчя відображати внутрішні стани мимоволі, а також бажання людей приховати деякі свої емоційні переживання – зауважували й ранньохристиянські автори, засвідчуючи цілком закономірну з сучасної точки зору увагу до цієї експресивної частини тіла, що може бути «могутнішою за слово» [15].

Спостерігаючи за обличчям гордовитих людей, отці Церкви відзначають як його загальний вираз, так і вигляд його окремих частин. У цілому лице опанованої гординою людини справляє неприємне і навіть страшне враження. Воно може виражати смуток, що буває, якщо гордий не одержує очікуваних результатів, напр., почестей, визнання: (4) *Що є причиною усіх скорбот? Чи не гордість?* (Дорот); (5) *Той смуток є зарозумілістю, бо ми вважаємо себе достойними чогось великого* (Кавас), див. (40). Гордий часто буває похмурим, понурим, засвідчуючи крайню невдоволеність якимись обставинами: (6) *Як розширюються бульбашки, що надуваються, так і вони надимаються при гучному зверненні повісника, надягають на себе будь-яку чужу маску, природний вираз лица змінюючи на похмурий і страшний; і голос примудряються зробити суворішим, що до жаху слухачів стає схожим на звірячий* (Ніськ). Підсилює неприємний вигляд обличчя його блідий колір, про що отці Церкви найчастіше згадують опосередковано, вказуючи на неспроможність гордих червоніти, навіть, якщо це передбачають обставини, напр., їхня негідна поведінка, див. (14), (31). Зрідка йдеться про інші знаки, пов'язані з обличчям опанованих гординою людей: скреготання зубами, а також кволий і беземоційний (холодний, бездушний) їх вигляд, див. (55).

З-поміж фізичних елементів обличчя (очі, брови, лоб, ніс, рот) засмучений або насуплений вигляд йому можуть надавати мімічні рухи брів, лоба і конфігурація рота. Відомо, що похмурою людину роблять опущені кутики губ, нахмурений лоб і насунуті на очі брови. За нашим спостереженням, у творах християнських письменників ці та інші мімічні вирази, особливо якщо вони статичні, зазвичай не описуються, хоч самі ці частини обличчя згадуються часто. Ймовірно, згадані вирази лица добре розпізнавалися й декодувалися представниками цієї культури, які, до того ж, оцінювали їх негативно. Свідченням є, зокрема, звернення Ісидора Пелусіотського до гордих людей, яких він заохочує набути пристойного для християн вигляду: (7) *Намагайся безумство гордовитості стримувати вудилами скромності, придбай собі зовнішність, пристойну людині*

гречній, і ні очима, ні бровами, ні мовою, ні ходою не показуй в собі сліду такої хвороби (Ісид).

Більше уваги приділялося рухові частин обличчя та пов'язаними з ними жестами. Однією з них є рот, що, як активна частина лица, посилає багато сигналів, пов'язаних з мовленням і голосом, споживанням їжі та питтям, а також диханням. Незалежно від намірених чи спонтанних рухів, рот автоматично виражає глибокі й важливі аспекти людської натури. З його допомогою проявляються як позитивні емоції (щастя, співчуття), так і негативні, як напр., гнів, фрустрація, погроза [3, с. 93-94]. Спостереження за цією частиною тіла дозволили отцям Церкви виокремити невербальні сигнали, пов'язані з гординою. Йдеться про такі жестові знаки, як плювки, якими гордовиті люди замінують інші невербальні сигнали, очікуваніші в певних ситуаціях. Зокрема, Йоан Касіян відзначає схильність гордовитих спльовувати в той час, коли від них, як від християн, очікуються благоговійні зітхання: (8) *Замість рятівних зітхань слина згущується у висохлій гортані, харкотиння виходить без всякого спонукання мокротиння* (Кас). Описаний тут жест, хоч і засвідчує буквально спорожнення ротової порожнини від слини, має семіотичний характер, оскільки спльовування секретів цими грішниками, яка, до того ж, утворюється без належної на те фізіологічної підстави, вказує на зневагу. Через багато століть на цю функцію плювок зверне увагу Ч. Дарвін, який розглядатиме їх серед знаків вираження емоцій у різних народів, вважаючи плювання універсальною, а точніше – «майже універсальними знаками зневаги або відрази», що, за його припущенням, «демонструє викидання чогось неприємного з рота» [10, с. 260-261]. О. Шмельов називає плювки «здійсненими» «значущими» жестами [5, с. 193].

Ще одним органом, на який отці й екзегети Церкви звертають увагу при описі рис обличчя опанованих гординою людей, є очі. Їх вигляд, а також деякі інші частини лица розглянемо в ширшому контексті положення голови, а також поз тіла, що їх приймає гордовитий. Необхідність такого комплексного підходу зумовлюється своєрідністю аналізованого емоційного стану. Подібно до інших складних соціальних емоцій, як напр., почуття сорому чи провини, гординю слід описувати у взаємозв'язку міміки та інших рухів тіла [2, с. 61]. Перш, ніж перейдемо до цього, коротко зупинимося на приховуванні гордовитими свого емоційного стану.

Християнські автори зауважили цікаву обставину: пихаті здатні свідомо приховувати свій стан, надягаючи маску інших емоційних станів, зокрема, можуть прикриватися смиренням: (9) *Гордий, щоб задовольнити свою пристрасть, надягаючи на себе личину, рабськи плазує перед вищими...* (Золот); (10) *Життям своїм бреше той, хто... будучи гордим, маскується під смиренного* (Дорот). Таким чином, отці Церкви змогли виокремити стратегії поведінки гордих людей, що полягають у наміреному приховуванні своїх емоцій за допомогою використання невербальних знаків, які вказують на інший стан. А отже, автори враховували певні соціальні умови, що накладали заборону на виявлення емоційного стану гордині.

Звернемося тепер до поз – важливого каналу комунікації, що має довшу тривалість, ніж міміка [7, с. 213]. Як відомо, пози – це положення тіла в позиції стоячи, сидячи і лежачи, які людина приймає свідомо чи несвідомо щодо свого оточення. З погляду сучасної невербальної семіотики, ці знаки надзвичайно інформативні, оскільки сигналізують про моментальний емоційний стан людини, її особистісні якості, а також вказують на її ставлення до інших людей [2, с. 159-168]. На відміну від міміки, що дозволяє визначити, яку ж емоцію в даний момент відчуває людина, поза відображає інтенсивність цього емоційного стану [13]. Окрім того, пози мають значний прагматичний потенціал – розміщенням свого тіла людина може виявляти суттєвий вплив на поведінку оточуючих [2, с. 159]. Зрозуміти значення пози можна за положенням голови, тулуба, а також кінцівок людини, див. напр., [19, с. 159]. Істотно, що на всі ці частини тіла в контексті виявлення ознак гордині звертають увагу і християнські письменники.

Так, описуючи поставу гордовитих у позиції стоячи, вони досить часто відзначають їхню схильність високо задирати голову: (11) *Ти ж надимаєси своїм блиском, перед усіма в місті високо носиш свою голову, хвалишися високим своїм чином...* (ГрБогосл). На положення голови вони вказують також опосередковано через опис зовнішнього вигляду шиї: (12) *Не піднось шиї, земний, бо багато тих, будучи святими й нематеріальними, були повалені з неба* (Ліств). Звернення уваги на цю частину тіла при піднесенні голови закономірне. З погляду фізіології, рух головою якраз і уможлиблюють м'язи шиї, яка при цьому відкривається і напружується. Ймовірно, саме таке напруження шиї мав на увазі Ніл Синайський: (13) *Чого дереш шию, що завтра зігнє* (Ніл), див. також (15). Що ж до тулуба, то при такому положенні голови й шиї він максимально випростовується.

Положення голови гордовитої людини закономірно впливає на її погляд, що звернений на інших ніби згори або зскаса. Цю характерну ознаку зовнішності пихатих учені детально описали в XIX ст. За спостереженням Ч. Дарвіна, пихатий дивиться на людей зверху вниз, має опущені повіки й ледь удостоює інших поглядом [10, с. 263]. Джон Кліленд акцентує на контрасті піднятої голови горделивої людини з її скерованим униз поглядом і вважає це знаком високої про себе думки [8, с. 54]. Сьогодні такий спосіб дивитися вважається універсальним невербальним символом вищості, зверхності та зневаги [9; 5, с. 113; 3, с. 154 та ін.].

Значно раніше від згаданих досліджень свої спостереження щодо своєрідності погляду гордовитих людей висловили отці Церкви, які, зауважували досить багато деталей. Зокрема, згаданих грішників вони ідентифікують не тільки за скошеним убік зором, а й за нестямно «бігаючими» зіницями (Ч. Дарвін називає такий погляд «тривожними рухами очей»). Описує їх, напр., Йоан Касіян, за яким погляд гордовитих «не може затримуватися на одному місці», а як «несамовитий... бігає туди й сюди, очі зазвичай спрямовуються в інший бік, навскіс». Рухливими при цьому бувають і брови, що можуть, як уже

згадувалося, виглядати в опанованих гординею людей також нахмуреними, пор.: (14) *Безсоромне око, піднята високо шия, невпинний рух брів, рвучка хода, здатність не червоніти від жодної ганьби – ознаки наймерзєннішої душі, що відбиває на тілі явні риси пристрастей своїх* (Ісид).

Зауважують християнські екзегети й погляд з-під опущених повік. Такі намірено звужені очі пихатих на відкинутій назад голові можуть подавати, окрім сигналу домінування, також виразний сигнал зваблення, особливо, якщо він підсилюється іншими невербальними знаками (у фаховій літературі з невербалістики цей погляд називається по-різному: «таємно нетаємний» [21], «млосний» [14], «інтимний» [4, с. 114]). Саме так, за Кавасилою, дивляться сіонські жінки, погляд яких він згадує разом із описом положення шиї, манерою ходити, а також елементами одягу: (15) *І сказав Господь: за те, що дочці сіонські гордовиті й ходять, піднявши шию й зваблюючи поглядами, і ходять величавою ходою й побрязкують ланцюжками на ногах, – оголить Господь тім'я дочок сіонських й відкриє Господь срамоту їхню* (Кавас). Не зважаючи на відсутність прямих вказівок на вигляд очей, можна припустити, що тут ідеться саме про прикриті очі та, ймовірно, погляди скося, які, разом із закиданням голови назад і деякими іншими знаками (хода, одяг, прикраси), сигналізують водночас про домінування і зваблення (Г. Льюїс відносить їх до романтичного і закличного кластеру жестів [3, с. 134]), що, як показує аналіз творів християнських авторів, більшою мірою властиве поглядів розпусників.

Частіше, однак, з метою вказати на вигляд очей використовується описова конструкція «дивитися гордо» без конкретизації якихось деталей, пор.: (16) *Не є гріхом просто дивитись; гріх – у тому, коли дивимось заздрісно, гордо, ненависно* (Ант). Очевидно, це був усталений мовний спосіб говорити про погляд гордовитих, у деталізації якого не було особливої потреби, оскільки він за замовчуванням добре розпізнавався оточуючими. Цьому могла посприяти тривала традиція спостереження за поведінкою очей загалом з огляду на їх ключову роль у житті людини. Як слушно зауважує Г. Крейдлін, очі є настільки важливим у фізіологічному, соціальному, релігійному, сексуальному та ін. планах органом, що кожна культура і кожний народ виробили свої типові моделі поведінки очей і стереотипні мовні способи говорити про них [1, с. 381-382]. До того ж, очі передають найточніші й відкриті сигнали з усіх сигналів людської комунікації, хоча б тому, що зіниці поводяться повністю незалежно [17].

Згадані знаки тіла – піднесена голова, відкрита шия, розпрямлений тулуб – є причиною надутого вигляду гордовитих, що в такий спосіб намагаються стати більшими. Адже неважко переконатися, що коли людина спеціально піднімає вгору голову, задираючи бороду й випрямляючись, її груди випинаються, у зв'язку з чим плечі відводяться назад й видаються ширшими, а все тіло – більшим. Усі ці рухи частин тіла не пройшли повз увагу отців і екзегетів Церкви, які вважали здатність роздуватися, тобто збільшувати свій об'єм, напружуючи тіло, прикметною ознакою гордовитих людей. За спостереженням

християнських письменників, так виглядає їхнє обличчя, пор.: (17) *Я віддалявся від Тебе через свою власну гординю, а надмірно надуте лице моє закривало мені зір* (Август). Подібний вигляд мають груди марнославних, що їх вони, напружуючи, виставляють уперед: (18) *Бо у своїй гордості вони шукали Тебе, і в зарозумілості щодо своїх примарних знань надимали свої груди замість того, щоб смиренно вдаряти в них* (Август). Надиматися від пихи може й уся людина, набираючи такого виду через усвідомлення власної переваги над кимось, надмірну до себе увагу, виказані їй почесні, а особливо тоді, якщо вона займає високі пости: (19) *Я був першим у риторської школі: був сповнений гордовитої радості і дутий пихою* (Август); (20) *Ці люди аж надимаються від пихи, коли їм вклоняються тисячі слуг і юрми підлабузників. Але понад усіляку міру вони стають зарозумілими тоді, коли їх обирають на урядові посади* (Вас), див. (6). Враховують християнські автори й інтенсивність такого стану, прозріливо випереджуючи міркування сучасних невербалістів: (21) *Ти передав мені через одну людину, надуту жахливою гордістю, деякі книги платоників, перекладені з грецької на латину* (Август).

Впадати у гордовитий стан і роздуватися через це людина може і з інших причин: через власні думки, знання, вроду, зовнішній вигляд, володіння матеріальними чи духовними цінностями і навіть через чужі здобутки, які вона приписує собі, а то й – через отримані дари від Бога, пор.: (22) *Не пишаймося ж багатством і нічим іншим. Якщо падає і гине той, хто надимається духовними досконалостями, то тим більше – тілесними* (Золот); (23) *Гордість надимає думки бундючого, навчає зневажати його всяку людину і з презирством ставитися до брата свого* (Ніл), див. (48).

Схильність пихатих роздуватися диявольською гордістю відзначають багато християнських екзегетів, які говорять про смертний гріх гордині. Окрім констатації такої зміни зовнішності, вони розмірковують над причинами метаморфоз тіла гордовитих. Рефлексії щодо цього знаходимо, зокрема, у Григорія Богослова, який приділяє спеціальну увагу зв'язку емоцій з невербальними знаками, пор.: (24) *Як за допомогою душі живиться тіло і як душа через тіло бере участь в пристрастях? Як сковає її страх, звільняє відвага, стискає печаль, розширює задоволення, сушить заздрість, надимає гордість, полегшує надія?* (ГрБогосл). Свої міркування про відповідності між реакціями тіла та внутрішнім психоемоційним станом висловлюють і інші екзегети, як наприклад, Максим Сповідник, Євагрій Понтійський, Йоан Касіян, Доротей, Василій Великий, Йоан Золотоустий, Ісидор Пелусіотський, Ніл Синайський та ін.

Специфічний зовнішній вигляд тіла гордовитих людей метафорично пов'язується з утратою ними здоров'я. На думку християнських письменників, це трапляється через ряд внутрішніх хвороботворних процесів, як напр., запалення: (25) *Маєтності і скарби лише засліплюють і спустошують людину, роблять її пихатою і надуту, немов той набряк від запалення. Бо як набрякле тіло свідчить про хворобу, а не про*

здоров'я, так і бундючність є початком небезпечної недуги і причиною загибелі (Вас), див. (3). Причиною набрякання називається також накопичення або ріст у тілі гордовитого чогось зайвого або небезпечного. У такому контексті йдеться про рідину, див. (19), однак частіше згадується пухир: (26) *Тож коли ти надимаєшся через сьогоднішнє, то напруж пам'ять і пригадай минуле, і твоя пиха одразу спаде, як лускає пухир* (Вас), а також пухлина, в тому числі злоякісна, з якою порівнюється і сам гріх гордині: **Гордість – пухлина душі, наповнена зіпсованою кров'ю. Коли дозріє – прорветься і спричинить велику прикрість** (Теод), див. (6). Як видається, пов'язані зі смертельними хворобами образи використовуються авторами з регулятивною метою, служачи застереженням перед гріхом гордині: (27) *Гординя у будь-яких її проявах небезпечна для людини. Не люби гордині – нема з неї жодної користі. Всіляку неміч, якщо постратитися, можна вилікувати, але недуга гордині – зло, яке надто важко піддається лікуванню...* (Єфр), див. (44).

Зображуючи надутість пихатих, християнські письменники вдаються й до інших метафоричних проєкцій. Багатим джерелом переосмислення постає світ природи. Одним із найчастотніших образів тут є порожниста, наповнена повітрям бульбашка, що в будь-який момент може луснути. Такий образ використовується, щоб підкреслити, окрім специфічного зовнішнього вигляду, внутрішню порожнечу цих грішників, показати марнотність усіх їхніх справ, а також засвідчити їхню неминучу загибель і забуття в майбутньому: (28) *Всі її справи, як повітряна кулька: диявол її спершу надуває, а потім проколює, і кулька зі шумом лускає* (Паїс); (29) *Гордість – водяна бульбашка, надута суєтним думанням про себе; тільки дмухни на неї – нема* (Ніл); (30) *Тріснув пухир – і нема його, так і пам'ять про гордого зникне* (Ніл), (31) *І не червонієш... ти, земний бовдуре, що незабаром будеш прахом, як пухир, залишаєшся ненадовго надутим, перебуваєш сповнений гордості, збільшуєшся у своїй зарозумілості і надимає думка суєтним мудруванням?* (Ниськ), див. (6).

З цією ж метою активно використовуються образи інших сфер світу природи, зокрема царства рослин, які, за нашим спостереженням, займають важливе місце в концептуалізації смертних гріхів [6]. До образу рослин, що проростають всередині пихатих (в душі, серці, тілі), екзегети вдаються для ілюстрації намагання тих збільшитися в об'ємі: *Треба знати, що гордість народжується в душі людини від незнання себе самого, що породжує зарозумілість, через яку думають, що мають щось, тоді як нічого не мають; і вона росте разом з віком людини* (Сим). Цими образами послуговуються також для вказівки на характер марнославних, яких, з огляду на їх зовнішній вигляд і внутрішній стан, порівнюють із рослинами або їх частинами, що зовні виглядають досить-таки привабливо, а всередині є порожнистими або зіпсутими: (32) *Гордий подібний до яблука, що всередині гниє, а зверху сяє красою* (Ліств); *Гординя подібна до дуже високого зігнилого дерева, в якого всі гілля ламкі...* (Єфр). Трапляються асоціації з образами й інших

ділянок світу, як напр., у Єфрема Сирина, що порівнює тіло гордовитого з домом, наповненим бісами: (33) *Відданий зарозумілості робить з себе житло для демонів...* (Єфр).

Таким чином, постава гордовитих у позиції стоячи, в сукупності сигналів, які надходять від голови, шиї, очей і тулуба, що їх в контексті пози слід сприймати у взаємозв'язку, подає досить багато відомостей для ідентифікації смертного гріха гордині.

Не менш вагомим джерелом інформації є зміна пози, що відіграє в комунікативному акті таку ж важливу роль, як і сама поза [1, с. 207]. Як відомо, люди приймають пози відповідно до того, що вони роблять, а також залежно від контексту, в якому відбувається взаємодія. Коли ж людина міняє свою поставу, це може означати, що змінилося не тільки її зовнішнє положення, а й внутрішня позиція [2, с. 160, 167]. Промовистим невербальним знаком пихатих є демонстративне відвертання від людей, яких вони зневажають. Як підкреслював Г. Дюшен, таким рухом тіла особа демонструє, що зневажувана нею людина не вартує навіть погляду або ж викликає огиду (синонімічними жестами, згідно з Дюшеном, є закривання або відведення очей вбік) [11, с. 35]. Цієї ж думки дотримуються багато сучасних фахівців у ділянці невербальної комунікації. Запримітили у гордовитих цей знаковий рух і отці Церкви, відзначаючи неприйняття тими не тільки окремих людей, а й навіть способу християнського життя, пор.: (34) *Деколи ми... зневажаємо ближнього... Зневага в тому, коли людина... погорджує іншим, гидує і відвертається від нього, як од якоїсь мерзоти* (Ліств); (35) *Ким хоч раз оводила гордість, той, звалившись додолу, з жахом відвертається від спільного монашого життя* (Кас).

Аналіз творів отців Церкви показує, що в середовищі християн відвертання належить до прагматично засвоєних знаків і сприймається як сигнал зверхності та зневаги. Різко негативне семантичне наповнення цього руху зумовило його несхвальну оцінку, про що свідчить рекомендація християнам взагалі не приймати такої пози. Що цікаво, стримуватися належить навіть тоді, коли йдеться про уявний, а не буквальный фізіологічний рух корпусом тіла. Ілюстрацією цього є напучування св. Антонія монахам, яким він радить не відвертатися від тих, хто згрішив, чим фактично повчає підтримувати слабких у вірі й самим виявляти обачність перед покарою за цей гріх: (36) *Якщо побачиш, що котрийсь брат згрішив, не стався до нього з погордою, не відвертайся од нього і не осуджуй його, бо інакше сам потрапиш до рук ворогів твоїх* (Ант). Як видно, Антоній розглядає відвертання як жестовий конвенційний знак, за допомогою якого гордий намагається дистанціюватися від іншої людини, засвідчуючи їй свою соціальну вищість і зневагу.

Розмірковуючи про опанованих гординою християн, отці Церкви нерідко відзначають їхню нездатність сприймати будь-які повчання чи зауваження, незалежно від того, з якого приводу і за яких умов вони висловлюються (в особистій розмові, у груповій взаємодії, на літургії) і з чий вуст лунають (чи то від рівних їм за статусом, чи то від духовних наставників): (37) *Через марно-*

славство людина не може чути слова від свого брата (Дорот); (38) *Хто вмовляє або дає пораду гордому, той подібний до того, хто ллє воду у діряву посудину, або до того, хто простає гає руки до пролітаючого птаха* (Ант). Неспроможність слухати інших виникає через облудну думку пихатих, що будь-яка мораль скерована проти них: (39) *Ким опанує гординя, той при низливим для себе вважає дотримуватися будь-яких правил підпорядкування або послуху, навіть не охоче слухає і загальне вчення про досконалість духовного життя, іноді ж і повну відчуває до нього відразу, особливо, коли докоренний сумлінням прийме підозру, що воно навмисно спрямоване проти нього* (Кас). Відсторонення гордовитих буває і через їх самоїдство й пошук щонайущипливіших слів своєму опонентові: (40) *Через марнославство людина не може чути слова від свого брата. Хтось, коли почує одне слово, бентежиться або відповідає н'ять чи десять слів на одне, і ворогує, і засмучується. І коли суперечка припиниться, він продовжує мати лихі помисли на того, хто сказав йому це слово, і пам'ятає зло, і шкодує, що він не сказав більше, ніж сказав, і готує в собі ще гірші слова, щоб сказати йому. І постійно каже: «Чому я не відповів йому того-то, навіщо він мені це сказав, я йому те й те скажу», – і повсякчас гнівається...* (Дорот).

Відзначають також підвищену недовірливість гордовитих, які через це можуть неправильно інтерпретувати деякі невербальні знаки: (41) *Перешіптування, шептання на вухо, різні знаки й кивання треба зовсім викорінити, тому що перешіптування породжує підозри у злослів'ї, а знаки й кивання слугують доказом братові, що від нього приховують якісь лихі наміри. Усе це кладе початок ненависті й підозрам* (Вас). Надзвичайна підозрливість зумовлює виникнення почуття занепокоєння й тривоги. Такий стан є прикметною ознакою гордовитих і зазвичай позначається на їхній манері поводитися, що полягає в надмірній рухливості їхнього тіла: (42) [Плотська гординя] *безглуздо не має терпіння* (Кас); (43) *Затьмарена гординею людина не тільки внутрішньо неспокійна, але й зовні стривожена і гамірлива* (Святогор); (44) *Гордість призводить нерви в рух, розпалє кров, збуджує мрійливість, оживлює життя падиння...* (Брянч).

У позиції сидячи неспокій виявляється у вертінні на стільці. З погляду фізіології це пояснюється підвищенням температури шкіри, яка починає через це свербіти, що й призводить до крутіння на місці [3, с. 77]. Цю особливість поведінки гордовитих зауважили й християнські письменники, за якими горді в позиції сидячи весь час соваються, ніби знаходяться на нестійкій поверхні або шпичаках. При цьому рухається не тільки їхній тулуб, а й інші частини тіла. Відзначаючи цю особливість опанованих гординею людей, Касіян звертає увагу на рухи пальців рук, які ніби постійно щось пишуть або малюють. Згідно з його наївними уявленнями, саме пальці урухомлюють все тіло: (45) *Пальці [гордого] грають, бігають, як у того, що пише щось, малюють, і таким чином туди й сюди рухаються всі члени тіла, так що поки триває духовна співбесіда, йому здається, що він сидить*

на плазуючих хробаках або гострих шпичах (Кас). З погляду сучасних дослідників-невербалістів, рухи пальцями є доволі промовистим знаком, що відображає бажання, невисловлені думки і приховані переконання людей [15; 2, с. 311], зокр., можуть вказувати на фрустрацію особи, в т. ч. від власних думок, намагання перебити когось або свідчать про її намір піти [3, с. 208-209]. Якраз останнім і зумовлений описаний Касіаном неспокій гордовитого, який таким чином висловлює несприйняття Божого слова.

Неспокійною є й хода гордовитих. За отцями Церкви, горді пересуваються стрімко і рвучко: (46) *Ким опанує гординя... буває в нього піднесенний голос, сувора мова, різка, непокірлива відповідь, хода горда і жвава, язик легкий, мова зухвала, що не любить мовчання* (Кас), див. (12), (15). Прудкість руху зумовлює відповідні асоціації – гордовитих порівнюють із птахами в польоті, сильними вітрами тощо, пор.: (47) *Той, хто уявляє себе мудрим, є змарою безводною, що її носять вітри марнославства і гордині* (Фалас), див. (38). Орнітологічні образи можуть ілюструвати також іншу прикметну рису зовнішнього вигляду опанованих гординею людей – намагання здаватися вищими під час ходи. Така манера тримати тіло характерна, як уже згадувалося, і для їхньої постави у статичності: (48) *Якщо сподобився ти дарування, не несись високо, бо не маєш у собі нічого доброго, чого б ти не прийняв від Бога* (1 Кор. 4:7) (Єфр); (49) *Тобі насамперед треба побажати, щоб не було очей у жодного з тих чоловіків, які прославляли тебе колись і не могли відвести від тебе очей, коли ти з гордою ходою походжала перед ними* (ГрБогосл); (50) *Хто боїться Господа, не носить високо* (Єфр). Загалом прагнення здаватися вищим і швидкий темп ходи марнославних свідчить про їхню самовпевненість і рішучість. Стиль ходи, що «вилучує впевненість», сучасні невербалісти називають «ходом задаваки», а людину, яка так крокує, змальовують з піднятою головою, перебільшеним розмахом рук, трохи жорсткими ногами, і навидовижу прорахованою швидкістю [3, с. 264].

Ще однією вагомою в аспекті виявлення гордині групою невербальних знаків з погляду отців Церкви є голосові сигнали, які разом із виглядом очей і жестами рук пристосовані не тільки до вияву емоцій, а й до їх трансляції [1, с. 246]. Аналіз творів християнських письменників дали змогу виокремити дві категорії голосових сигналів, що їх вони розрізняли: ті, що пов'язані з мовленням, і незалежні від нього.

З-поміж акустичних засобів, які відповідно до обставин, супроводжують мовленнєвий ланцюг марнославних, вони звертають увагу на: швидкий темп, специфічний тон голосу (високий, грубий, суворий, недобррозичливий, зверхній, зневажливий), велику силу (гучність, гамірливість), своєрідний тембр (різкий) та інтонацію (удлинювання), специфічні модуляції голосу при мовленні й співі, що їх слухачі «відчитують» у мовленнєвих фрагментах: (51) *Голос [гордого] робиться гучним, мова – брутальною, відповідь – непокірною, балакучість – нестримною* (Кас); (52) *...В усьому уникай зверхності і самозвеличення. ...В жодному разі нікого не зневажай, прихильно запитуй, доброзичливо відповідай; Так само*

твоя мова, твій спів, поводження з ближнім нехай будуть радше скромні, ніж чванливі (Вас); (53) *Ось як виявляється тілесна гордість: у мові – крикливість, у мовчанні – обурення, у веселощах – гучний і дзвінкий сміх, у журбі – нерозумна похмурість, у відповідях – уїдливість, у мові – легкість, коли слова вириваються без усякої участі серця* (Кас), див. (6), (43), (46) та ін.

Окрім згаданих голосових сигналів, на гордих вказують і ті, що не залежать від мовлення. Таку інформативну функцію виконує, напр., нестримний, надміру гучний, дзвінкий і невідповідний до обставин сміх, який, однак, крім пихатих, трапляється й у інших грішників: (54) **Недоречний сміх**, наприклад, *деколи походить від біса розпусти; інколи від марнославства, коли людина сама себе безсоромно хвалить...* (Ліств), див. (53). Невербальними звукотвореннями, що не залежать від мовлення, є також скреготання зубами: (55) *Горді, побачивши це [навернення до християнства], оскаженіли, скреготали зубами й чахнули від досади* (Август). За Августином, такі звуки людина видає, будучи розгніваною і незадоволеною, що назагал відповідає сучасному трактуванню цього невербального знаку, який «може вказувати на потамований гнів або фрустрацію» [3, с. 96]. З іншого боку, гордовиті люди можуть не подавати жодних звуків, що в певних комунікативних ситуаціях недвозначно сприймається як знак їхньої неприхильності або несмирності: (56) *Хіба що затаїть у своєму серці огиду до якогось брата, й тоді мовчання його буває знаком не скорботи, не смирення, а гордлого обурення* (Кас). Так само інформативним є відсутність певних, відповідних до обставин сигналів, як напр., зітхання або плач, що є для християн виразними знаками покаяння і каяття: (57) **Відсутність плачу**, *насичення самим собою і насолода своїм уявно-духовним станом викривають гордість серця* (Брянч), див. (8).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що в релігійному дискурсі християнських авторів, починаючи від найдавніших праць, містяться ґрунтовні міркування про невербальну концептуалізацію смертного гріха гордіня, які не суперечать результатам сучасних досліджень із невербальної

комунікації. На це вказують виокремлені ними невербальні знаки, які, спираючись на прийняту сьогодні типологію невербальних засобів, можна класифікувати як: мімічні вирази і вигляд обличчя та голови загалом – погляд (*скошений зір, погляд зверху вниз, прикриті повіки*), брови (*насуплені*), шия (*відкрита, напружена*), голова (*задерта*), блідість (*не червоніють*), хворобливий вигляд (*надутість, кволість*), рухи обличчя (*«бігаючі» очі, рухливі брови*); рухи частинами тіла (*пишучі й малюючі пальці рук*); пози (*намагання виглядати більшим у позиції стоячи; вовтушення в позиції сидячи*); зміна пози (*відвертання від людей*); манера пересуватися (*рухлива, стрімка хода*); символічні жести (*плювки*); просодичні засоби, які пов'язані з мовленням (*швидкий темп*); своєрідні тон (*високий, грубий, суворий, недобррозичливий, зверхній, зневажливий; гучність голосу*), тембр (*різкий*) та інтонація (*уїдлива*); загальна *гамірливість*, акустичні вияви, не залежні від мовлення (*недоречний гучний сміх; скреготання зубами*); відсутність належних у певних ситуаціях сигналів (*мовчання, зітхання, плач*).

І хоч спостереження християнських письменників щодо концептуалізації невербальними засобами гордіні були подекуди наївними, різнобічність пов'язаних з цим гріхом невербальних одиниць, їх висока частотність у текстах, звернення уваги на комплекси невербальних знаків, врахування соціальних умов їх використання свідчать про спеціальне, а не побіжне зацікавлення засобами несловесного вираження гордіні. Можна стверджувати відтак, що християнські автори задовго до теоретичних праць із невербальної комунікації враховували інформативність невербальних сигналів у виявленні емоцій.

В аспекті подальших студій видається **перспективним** аналіз інших невербальних засобів, пов'язаних із гординою, як напр., одяг, прикраси, матеріальні цінності, гроші, облаштування власного простору, гастрономічні преференції, що суттєво доповнить невербальне представлення аналізованого смертного гріха у християнському релігійному дискурсі. Цьому й буде присвячено наше наступне дослідження.

Список літератури:

1. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
2. Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теории, функции, язык и знак / М. Коццолино. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2009. – 248 с.
3. Льюис Х. Язык тела. Руководство для профессионалов / Х. Льюис. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2016. – 332 с.
4. Пиз А. Язык телодвижений / А. Пиз. – СПб: Издат. дом Гутенберг, 2000. – 186 с.
5. Шмелев А. Д. Homo sapiens: символические жесты и их отражение в языке // Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке. – М.: Индрик, 1999. – С. 186-193.
6. Ясіновська О. Radix malorum omnium: фітоморфний образ кореня у структурі смертних гріхів // Studia ukrainica poznaniensia. – Zeszyt V. – Poznan, 2017. – С. 61-71.
7. Argyle M. Bodily Communication. – London: Routledge, 1988 (1975). – 363 p.
8. Cleland J. Evolution, Expression and Sensation; Cell Life and Pathology / J. Cleland. – Glasgow: J. Maclehose, 1881. – xvi + 158 pp.
9. Eibl-Eibesfeldt I. Human ethology. – New York: Aldine de Gruyter, 1989. – xiv + 848 pp.
10. Darwin Ch. The Expression of Emotions in Man and Animals / Ch. Darwin. – New York: John Murray, 1872. – 374 p.
11. Duchenne G.-B. Mécanisme de la physiologie humaine, ou analyse électro-physiologique de ses différents modes de l'expression des passions. – Paris: Jules Renouard, 1862. – 306 p.
12. Ekman P., Friesen W. Unmasking the Face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Expressions. – New York: Englewood Cliffs Prentice-hall, 1975. – 212 p.

13. Ekman P., Friesen W.V. Nonverbal behavior in psychotherapy research // Research in psychotherapy. – Vol. 3. – Washington: American Psychological Association, 1968.
14. Ekman P., Friesen W.V. Body Language / P. Ekman & W.V. Friesen. – Philadelphia: M. Evans & Co, 1970. – 187 p., il.
15. Givens D. The Nonverbal Dictionary of Gestures, Signs, and Body Language Cues. – Spokane, Washington: Center for Nonverbal studies, 1999. – 781 p.
16. Gratiot L.-P. De la physionomie et des mouvements d'expression / P. Gratiot. – Paris: Bibliothèque d'Éducation et de Récréation: J. Hetzel, 1865. – 462 p.
17. Hess E. The Tell-Tale Eyes: How Your Eyes Reveal Hidden Thoughts and Emotions / E. Hess. – New York: Van Nostrand Reinhold Co, 1975. – 259 p.
18. James W. The Principles of psychology. – Vol. 1. – New York: Holt, 1890. – 716 p.
19. Lavater J. C. Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe. – Bd. 1-4. – Leipzig: 1775-1778.
20. Mehrabian A. Silent Messages: Implicit Communication of Emotions and Attributes. – Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1971. – 152 c.
21. Orta y Gasset J. Man and People. – New York: W.W. Norton and Co, 1957. – 272 p.

Ясиновская О.В.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

СРЕДСТВА НЕВЕРБАЛЬНОГО КОДА В ПРЕДСТАВЛЕНИИ СМЕРТНОГО ГРЕХА «ГОРДЫНЯ» (НА МАТЕРИАЛЕ ХРИСТИАНСКОГО РЕЛИГИОЗНОГО ДИСКУРСА)**Аннотация**

Статья посвящена невербальному представлению смертных грехов в христианском религиозном дискурсе. На материале большого объема текстов экзегетов Церкви выявлено средства невербального кода в концептуализации гордыни. Проанализирована мимика, жесты, позы, походка, голосовые сигналы и др. Сделаны выводы о соответствии взглядов христианских писателей результатам современных исследований в области невербальной коммуникации. Намечены перспективы дальнейшего изучения смертного греха гордыни.

Ключевые слова: смертные грехи, гордыня, христианский религиозный дискурс, невербальные знаки, мимика, жесты, позы, походка, голосовые сигналы.

Yasinovska O.V.

Ivan Franko National University of Lviv

THE MEANS OF NONVERBAL CODE IN THE EXPRESSION OF THE MORTAL SIN OF PRIDE (BASING ON THE CHRISTIAN RELIGIOUS DISCOURSE)**Summary**

This article deals with the nonverbal representation of the deadly sins in the Christian religious discourse. Basing on the vast textual material of the Church exegetes, the means of nonverbal code in the representation of pride are revealed. The facial expressions, gestures, postures, gait, and voice signals are analyzed. The conclusions on conformity of Christian authors' views to the results of current research in the field of nonverbal communication. The prospects for further study of the mortal sin of pride are outlined.

Keywords: mortal sins, pride, Christian religious discourse, nonverbal signs, facial expressions, look, gestures, posture, gait, voice signals.